

MILIVOJ REĐEP
MIROSLAV ŽUGAJ

NEPOLJOPRIVREDNA PROIZVODNJA U
VARAŽDINSKOJ ŽUPANIJI POČETKOM 20. STOLJEĆA

AUSSERLANDSWIRTSCHAFTLICHE PRODUKTION IM KOMTIAT VARAŽDIN
AM ANFANG DES 20. JAHRHUNDERTS

Am Anfang des 20. Jahrhunderts war das Komitat Varaždin ein ausgeprägtes Agrargebiet. Neben der Landwirtschaft war die bedeutendste Tätigkeit die gewerbliche Wirtschafts- und Dienstleistungstätigkeit. Diese Tätigkeiten waren in vielen Bereichen anwesend, von denen die bedeutendsten waren: Bekleidungsindustrie, Nahrungsmittelindustrie, Gastwirtschaft, Holzindustrie, Steinindustrie und Eisen- und Metallindustrie. In der genannten Zeit überwog im Komitat Varaždin die kleingewerbliche Wirtschafts- und Dienstleistungstätigkeit, in der die Eigentümer selbst arbeiteten, die Beschäftigung der fremden Arbeitskraft war sehr gering und unter geringfügiger Anwendung der Maschinen. Das weist auf ein niedriges Niveau der Entwicklung dieses Wirtschaftszweiges im Komitat Varaždin in der betrachteten Zeitspanne.

Industrijska revolucija koja je zahvatila Evropu¹ i smijenila manufakturno razdoblje kapitalizma nije se istovremeno javila i na području Hrvatske i Slavonije. U Austriji, a posebno u Hrvatskoj i Slavoniji, kapitalizam nije nadirao onakvom snagom kao u zapadnoevropskim zemljama. Zbog toga se može smatrati da doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji traje do 60-ih godina prošlog stoljeća. U tom razdoblju može se govoriti o sistemu protkanom elementima novog, ali i u velikoj mjeri opterećenog rudimentima starih odnosa. No, iako se doba 60-ih godina prošlog stoljeća može smatrati kao smjena manufakturnog perioda industrijskim i konačnim uspostavljanjem kapitalističkih proizvodnih odnosa, ipak se mora naglasiti da u vremenu do I. svjetskog rata na području Hrvatske i Slavonije ne možemo govoriti o kapitalizmu zapadnoevropskog tipa.

Za ilustraciju razine razvoja² Hrvatske i Slavonije te posebno Varaždinske županije može se navesti struktura stanovništva prema zanimanjima, na temelju popisa iz 1890, 1900. i 1910. godine (vidi tabelu 1). Iz tih popisa

¹ Mirković, M., *Ekonomska historija Jugoslavije*, Informator, Zagreb 1986, str. 215.

proizlazi da je u Hrvatskoj i Slavoniji na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće daleko najviše stanovništva živjelo od poljoprivrede — oko 80 % ukupnog broja stanovnika (1890. to je iznosilo 84,56 %, 1900. godine 82 %, a 1910. godine 78,82 %). Od nepoljoprivredne proizvodnje živjelo je oko 10 % ukupnog broja stanovnika³. I ostale djelatnosti značajne za uspostavljanje kapitalističkih proizvodnih odnosa, tj. trgovina, bankarstvo i promet, bile su siabo razvijene i od njih je živjelo tek oko 3% ukupnog broja stanovnika. U Varaždinskoj županiji⁴ ti su odnosi bili još nepovoljniji. Od poljoprivredne proizvodnje živjelo je preko 90% stanovništva. Tek 1910. godine taj se postotak spustio ispod 90 (89,10%), a od nepoljoprivredne proizvodnje živjelo je oko 5% ukupnog broja stanovnika.

Trgovina, bankarstvo i promet bili su vrlo malog značenja jer je od njih živjelo tek nešto preko 1 % ukupnog broja stanovnika. To nam ukazuje da su, gledajući na strukturu stanovništva prema zanimanjima, Hrvatska i Slavonija bile izrazito agrarne zemlje. Promatrana tako, Varaždinska županija bila je još agrarnije područje, a imala je i mnoge druge nepovoljne karakteristike.

Iz tabele 1. proizlazi da je uz poljoprivrednu proizvodnju kao dominantnu granu narodnog gospodarstva najviše stanovnika živjelo od obrtničke (zanatske) djelatnosti.

Kao što je poznato, obrtnička proizvodnja je dugo vremena bila organizirana u cehove. Još u 18. stoljeću vodile su se borbe oko ceha kao smetnje u razvoju kapitalističke proizvodnje. Tako su npr. za vrijeme Marije Terezije revidirane cehovske privilegije, dok je Josip II. 1783. godine ukinuo cehove i dopustio svakom da se slobodno bavi obrtom. No, kako je Josip II. pred smrt ukinuo gotovo sve svoje reforme, tako je i ta odredba ukinuta. Za vladavine Franje I. provedeno je daljnje učvršćivanje cehova, te je za 1813. godinu izdan »Opći cehovski red« (Allgemeine Zunftordnung), kojim su utvrđeni propisi za sve cehove. Značajan udarac cehovima zadan je 1840. godine, kad je dozvoljeno slobodno osnivanje tvornica mimo cehovskih odredaba. Godine 1851. izdan je »Privremeni nputak o uređenju obrta i trgovine«, kojim su doduše zadržani cehovi, ali su stavljeni pod nadzor državne vlasti. Koncem 1859. godine u Austriji je, na temelju »Obrtnog zakona«, uvedena sloboda obrta, tj. obrtom su se mogle baviti sve osobe bez ograničenja i bez majstorskih ispita. Na području Hrvatske i

² Stipetić, V., *Poljoprivreda i privredni razvoj*, Informator, Zagreb 1969, str. 8.

³ Npoljoprivredna proizvodnja u Hrvatskoj i Slavoniji nije dobila one dimenzije koje je imala u razvijenim zemljama Evrope. Uostalom, i razvoj industrijske proizvodnje nije tekao onako kako je tekao u tim zemljama.

⁴ Definitivnim ukidanjem Vojne krajine 1881. godine i preraspodjelom njena teritorija podijeljeno je područje Kraljevina Hrvatske i Slavonije na 8 županija: Lika-Krbava, Modruš-Rijeka, Zagreb, Varaždin, Bjelovar-Križevci, Srijem, Virovitica i Požega.

Varaždinska županija smjestila se u sjeverozapadnom dijelu Kraljevina Hrvatske i Slavonije. Graničila je na zapadu sa Stajerskom, na sjeveru s Ugarskom, na istoku s Bjelovarsko-križevačkom županijom, te na jugu sa Zagrebačkom županijom. U sastavu Varaždinske županije nalazili su se kotarevi: Ivanec, Klanjec, Krapina, Ludbreg, N. Marof, Predgrada, Varaždin i Zlatar, dok je grad Varaždin imao poseban status. On je 1895. godine izdvojen iz sastava županije i podvrgnut neposrednoj upravi Zemaljske vlade, isto kao i Zagreb i Zemun.

Tabela 1. Struktura stanovništva Hrvatske i Slavonije te Varaždinske županije prema zanimanjima

Zanimanje	Godina		1890.				1900.				1910.			
	Hrvatska i Slavonija		Varaždinska županija		Hrvatska i Slavonija		Varaždinska županija		Hrvatska i Slavonija		Varaždinska županija			
	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%		
1. Poljoprivreda	1.862.008	84,56	235.790	90,96	1.981.276	82,00	253.579	90,29	2.066.531	78,82	273.550	89,10		
2. Rudarstvo	1.390	0,06	97	0,04	2.471	0,10	588	0,21	4.305	0,16	861	0,28		
3. Obrt i industrija	178.267	8,10	11.779	4,54	202.158	8,37	11.984	4,27	255.096	9,73	16.113	5,25		
4. Trgovina i bankar.	26.898	1,22	1.878	0,72	35.660	1,47	2.259	0,80	48.705	1,86	2.709	0,88		
5. Promet	21.507	0,98	799	0,31	33.270	1,38	1.388	0,49	43.802	1,67	1.738	0,57		
6. Ostalo*	111.857	5,08	8.892	3,43	161.469	6,68	11.061	3,94	203.515	7,76	12.039	3,92		
UKUPNO:	2.201.927	100	259.235	100	2.416.304	100	280.859	100	2.621.954	100	307.010	100		

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I/89. i II/61.

* U kategoriji »Ostalo« obuhvaćeni su: javna služba, slobodna zvanja, obrambena snaga, nadničari bez bliže oznake, kućna služinčad, posebice i umirovljenici te ostala neodređena zanimanja.

Slavonije takav zakon donesen je tek 1872. godine, kada su definitivno ukinuti cehovi, odnosno na temelju zahtjeva Zemaljske vlade transformirani su u obrtničke zadruge, koje su se imale baviti nekim pitanjima od zajedničkog interesa za obrtnike.

Od 1851. godine u Hrvatskoj i Slavoniji nalazimo Trgovačko-obrtničke komore. Prema zakonu od 18. ožujka 1850. godine osnovane su 1851. godine komore u Zagrebu, Osijeku i Rijeci, te 1870. godine u Petrinji za područje Vojne krajine. Zadatak tih institucija bio je da kao stručni organi zastupaju interese trgovaca i obrtnika, odnosno da se bave unapređivanjem obrtničke (zanatske) proizvodnje. »Komore su također poticale sudjelovanje hrvatskih privrednika na više gospodarskih izložbi u inozemstvu i drugim zemljama Monarhije, a isto tako su organizirale domaće gospodarske izložbe.«⁵

Neagrarnu (obrtničku i industrijsku) proizvodnju nalazimo na čitavom teritoriju Hrvatske i Slavonije, iako uglavnom slabo razvijenu. Godine 1900, odnosno 1910. utvrđeno je da se na dan 31. prosinca u Hrvatskoj i Slavoniji nalazilo 43.470, odnosno 53.727 obrtničkih i industrijskih poduzeća. U Varaždinskoj županiji 1900. godine bilo je 4.096 obrtničko-industrijskih poduzeća, što je činilo 9,42 % ukupnog broja obrtničko-industrijskih poduzeća Hrvatske i Slavonije. Manje takvih poduzeća od Varaždinske županije (uključujući i grad Varaždin) imale su samo Ličko-krbavska i Modruško-riječka županija. Godine 1910. u Varaždinskoj županiji bilo je 5.234 obrtničko-industrijskih poduzeća (radnji), što je činilo 9,47 % ukupnog broja takvih poduzeća u Hrvatskoj i Slavoniji. Po broju poduzeća Varaždinska županija i nadalje se nalazila samo ispred prije spomenutih županija, tj. Ličko-krbavske i Modruško-riječke.

Ukupan broj obrtničkih i industrijskih poduzeća i radnji prema propisima iz 1900. i 1910. godine prema djelatnostima predložen je u tabeli 2.

Tabela 2. Obrtničko-industrijska poduzeća Varaždinske županije prema djelatnostima i popisima 1900. i 1910. godine

D j e l a t n o s t	G O D I N E			
	1900.		1910.	
	Broj	%	Broj	%
1. Industrija željeza i kovina	401	9,79	497	9,50
2. Industrija strojeva i prometal	188	4,59	223	4,26
3. Industrija kamenja, zemlje i sl.	102	2,49	127	2,43
4. Industrija drva i kosti	377	9,20	562	10,74
5. Industrija kože i četina	69	1,68	83	1,59
6. Tekstilna industrija	98	2,39	92	1,76
7. Industrija odijevanja	1.524	37,21	2.012	38,44
8. Industrija papira	6	0,15	7	0,13
9. Industrija hrane	455	11,11	444	8,48
10. Kemijska industrija	21	0,51	18	0,34
11. Građevna industrija	349	8,52	461	8,81
12. Poligrafija i umjetnička industrija	8	0,20	10	0,19
13. Svrtišarski i gostioničarski obrt	498	12,16	698	13,33
U K U P N O :	4.096	100,00	5.234	100,00

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, I/501 i II/386-7.

⁵ Karaman, I., *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Školska knjiga, Zagreb 1972, str. 65.

Uspoređujući 1900. i 1910. godinu, iz tabele 2 proizlazi da su u apsolutnom broju pala poduzeća tekstilne industrije, industrije hrane i kemijske industrije. Gledajući na ukupan broj poduzeća i uspoređujući navedene godine, proizlazi da je relativno pao broj poduzeća u industriji željeza i kovina, industriji strojeva i prometal, industriji kamenja, zemlje i sl., industriji kože i četina, industriji papira i poligrafiji i umjetničkoj industriji. Ipak, općenito uzevši, u razdoblju od 1900. do 1910. nije se bitno promijenila struktura obrtničko-industrijskih poduzeća Varaždinske županije. U tom razdoblju ukupan broj poduzeća povećan je za 1138.

Od ukupnog broja obrtničko-industrijskih poduzeća Varaždinske županije u gradu Varaždinu nalazilo se 1900. godine 767, a 1910. godine 801 radnja, što je činilo 18,7, odnosno 15,3% ukupnog broja poduzeća ove djelatnosti u Varaždinskoj županiji. Kao što je vidljivo iz tabele 2, obrtničko-industrijska poduzeća javljaju se u Varaždinskoj županiji u čitavom nizu djelatnosti. No, to su uglavnom bile male radionice, što ilustriraju podaci o broju poduzeća prema zaposlenoj pomoćnoj radnoj snazi prikazani u tabeli 3 i 4.

Tabela 3. Broj poduzeća Varaždinske županije prema zaposlenoj pomoćnoj radnoj snazi 1900. godine

Djelatnost	Bez pomoć. radnika	Broj pomoćnih radnika								
		1	2	3	4	5	6-10	11-15	16-20 i v.	
1. Industrija željeza i kovina	259	92	28	13	3	3	2	1	—	—
2. Industrija strojeva i prometal	153	23	5	5	—	—	1	1	—	2
3. Industrija kamenja, zemlje i sl.	61	18	7	7	2	2	2	1	—	4
4. Industrija drva i kosti	295	45	20	3	6	—	2	1	—	—
5. Industrija kože i četina	43	9	6	4	4	2	2	—	—	—
6. Tekstilna industrija	79	10	7	2	—	—	—	—	—	—
7. Industrija odijevanja	1194	194	88	33	8	1	5	1	—	—
8. Industrija papira	3	2	1	—	—	—	—	—	—	—
9. Industrija hrane	256	112	41	19	13	5	8	—	1	—
10. Kemijska industrija	10	5	4	—	—	1	1	—	—	—
11. Građevna industrija	295	30	11	6	2	1	3	—	—	1
12. Poligrafija i umjetnička industrija	4	—	1	1	1	—	1	—	—	—
13. Svratistiarski i gostioničarski obrt	271	120	58	21	10	9	6	2	1	—
U K U P N O :	2923	660	277	114	49	24	33	7	2	7

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I/498-9.

Tabela 4. Broj poduzeća Varaždinske županije prema zaposlenoj pomoćnoj radnoj snazi 1910. godine

Djelatnost	Bez pomoć. radnika	Broj pomoćnih radnika								
		1	2	3	4	5	6-10	11-15	16-20 i v.	
1. Industrija željeza i kovina	311	124	38	9	7	4	3	1	—	—
2. Industrija strojeva i prometal	174	27	14	5	1	—	—	2	—	—
3. Industrija kamenja, zemlje i sl.	98	9	6	4	—	2	3	—	2	3
4. Industrija drva i kosti	431	83	24	8	8	3	2	1	—	2
5. Industrija kože i četina	55	8	9	6	3	1	1	—	—	—

6. Tekstilna industrija	76	9	3	2	—	—	1	—	—	1
7. Industrija odijevanja	1593	254	90	42	17	7	6	2	1	—
8. Industrija papira	4	2	1	—	—	—	—	—	—	—
9. Industrija hrane	251	104	45	19	7	7	9	2	—	—
10. Kemijska industrija	9	4	3	1	—	1	—	—	—	—
11. Građevna industrija	396	35	16	3	1	1	4	3	1	1
12. Poligrafija i umjetnička industrija	3	2	—	—	1	1	2	1	—	—
13. Svratistički i gostioničarski obrt	512	112	37	17	5	6	8	1	—	—
U K U P N O :	3913	773	286	116	50	33	39	13	4	7

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, sv. II/386-7.

Za 10 godina povećan je broj poduzeća: bez pomoćnih radnika za 990, s jednim pomoćnim radnikom za 113, s dva pomoćna radnika za 9, s tri pomoćna radnika za 2, s četiri pomoćna radnika za 1, s pet pomoćnih radnika za 9 itd. Očito je da se bitno povećao broj poduzeća bez pomoćnih radnika. Ne treba zaboraviti da je na koncu 19. stoljeća u Hrvatskoj i Slavoniji pored poljoprivrede najvažnija grana privrede bio sitni obrt.⁶

Varaždinska županija bila je gusto naseljena i imala je sve značajke agrarnog nerazvijenog područja. Jasno da je i nepoljoprivredna proizvodnja u velikoj mjeri bila pod utjecajem takve privredne strukture. To je vidljivo iz tabela 3 i 4, iz kojih proizlazi da je daleko najveći broj poduzeća radio bez pomoćne radne snage. Takvih poduzeća bilo je 1900. godine 71,4%, a 1910. godine 74,8% od ukupnog broja poduzeća, dok je taj postotak za Hrvatsku i Slavoniju iznosio nešto preko 68% ukupnog broja poduzeća.⁷

⁶ »Najveći uspon doživjeli su zanati od kraja XVIII do polovine XIX vijeka. Između 50—60-ih godina, zbog poboljšanja komunikacija (parobrodski promet, gradnja željezničkih pruga), počela je stradavati sitnozanatska privreda od uvoza i konkurencije jeftinije, industrijski proizvedene robe u ekonomski razvijenijim zemljama Monarhije (Austrija, Češka, Mađarska itd.), poradi toga mijenja se tadašnji značaj i uloga mnogih zanata. Od konkurencije industrije trpjeli su najviše zanati za prerađivanje kože (opančarski, postolarski, čizmarski, remenarski), zanati za odijevanje, kao krojački, osobito izrazito seljački zanati (abadžije, čurčije, čarapari, šeširdžije itd.), Promjene nastale propadanjem zanatstva bile su raznovrstne, kod nekih zanata opadao je broj zanatlija i pomoćnog osoblja, neki drugi, tzv. uslužni zanati, doživjeli su, zbog nastalih ekonomskih promjena, i izvjestan napredak, broj zanatlija općenito je rastao jer mnogi radnici koji nisu imali zarade postaju samostalni u nadi da će bolje živjeti, ali ubrzo opet propadaju.« — Kovačević, I., *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji, 1867—1914*, Institut za savremenu istoriju i NIP Export-press, Beograd, decembar 1972, str. 33—34.

⁷ »U Hrvatskoj, gdje prevladava sitnozanatska privreda 1900, od ukupno 43.470 poduzeća (zanati i industrija), 29.383 ili 68,87%, dakle gotovo 3/4, otpadalo je na ona koja su radila bez pomoćne radne snage. Kako je industrija svojim proizvodima sve više potiskivala sitnozanatsku privredu, velik broj sitnih zanatlija, osobito onih bez pomoćne radne snage, živio je u opasnosti od proletarijacije, jer ih je pored konkurencije strane industrijske robe uništavala međusobna konkurencija. I zanatlije, koji su radili sa 1—5 pomoćnika, osobito u nekim zanatima, prelazili su postepeno u grupu poluproleteriziranih i propadajući počeli otpuštati svoje pomoćnike.« Kovačević, I., *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867—1914*, Institut za savremenu istoriju i NIP Export-press, Beograd, decembar 1972, str. 36—37.

Poduzeća s više od 20 radnika bilo je u Varaždinskoj županiji 0,17, odnosno 0,13 %, dok je u Hrvatskoj i Slavoniji na ta poduzeća otpadalo 0,53, odnosno 0,51 % ukupnog broja poduzeća. To nam govori da u Varaždinskoj županiji obrtničko-industrijskoj djelatnosti dominiraju poduzeća u kojima vlasnici vlastitim radom obavljaju određene prerađivački ili uslužne aktivnosti. Vrlo je malen broj poduzeća u kojima je u većoj mjeri zaposlena tuđa radna snaga, najčešće se radi o jednom pomoćnom radniku. Takvih je poduzeća u Varaždinskoj županiji bilo 16,1 %, odnosno 14,8 % ukupnog broja poduzeća, a u Hrvatskoj i Slavoniji 17,6, odnosno 17,1 % ukupnog broja poduzeća. S više radne snage, tj. s 2—5 zaposlenih radnika u Varaždinskoj županiji, bilo je 11,3, odnosno 9,3 %, a u Hrvatskoj i Slavoniji 11,7, odnosno 12,6 % ukupnog broja poduzeća. Većih poduzeća s više od 5 uposlenih radnika bilo je u Varaždinskoj županiji 1900. i 1910. godine 1,2 %, dok su u Hrvatskoj i Slavoniji ta poduzeća činila 1,9, odnosno 2,3 % ukupnog broja poduzeća.

Prema Izvješćima o radu Županije varaždinske (IVŽ) za razdoblje 1900—1910. godine proizlazi da u obrtu dominiraju mali obrtnici, koji se uz obrt bave i nekim drugim poslovima, pretežno zemljoradnjom.⁸

Dominantno agrarno stanovništvo sa skromnom količinom potreba podmirivanih preko tržišta velikim je dijelom uzrok slabom napredovanju obrtničke proizvodnje. Taj sloj stanovništva najveći je dio potreba podmirivao u vlastitom gospodarstvu, a tek je malim dijelom bio u mogućnosti da podmiruje potrebe izvan vlastitog gospodarstva.⁹ Moramo se podsjetiti da je to vrijeme transformacije feudalnih u kapitalističke proizvodne odnose, vrijeme u kojem se još osjećaju posljedice agrarne krize, vrijeme raspada kućnih zadruga, vrijeme u kojem teče vrlo brz proces drobljenja posjeda i proletarizacija sela. Jasno je da selo, opterećeno svim tim procesima, nije imalo mogućnosti djelovanja na razvoj obrtničke privrede, jer je i ono malo novaca što ga je pribavljalo, odlazilo na opdmirivanje drugih

⁸ »Među obrtnicima imade ih mnogo na selu, gdje su isti većinom i maloposjednici te je ovima obrt tek nuzgredno zanimanje«. — IVŽ-1902, str. 121.

»Još je sreća da većina naših obrtnika imade nešto svojega posjeda, kojim si pomaže i što je dapače ne riedko slučaj, da je takav posjed glavno zanimanje naših obrtnika, od kojega oni žive, te se bave samo uzgred obrtom«. — IVŽ-1903, str. 139.

»Velikih obrtnih poduzeća ne imade u županiji mnogo, već su to sve mali obrtnici, kojima je većim dielom obrt tek nuzgredno zanimanje, te su to više poljo-djelci, koji se izučiv u svijetu koju obrtnu granu obično vraćaju na svoj seljački posjed.« — IVŽ-1904, str. 160.

I u Izvješćima iz ostalih godina promatranog razdoblja uglavnom se ponavljaju slične konstatacije.

⁹ »Predmete za kuću priugotavlja si pućanstvo samo, gdje je to iole moguće, a koje ne može samo praviti, te kupuje u većim bližnjim mjestima, a i na pojedinim sajmovima.« — IVŽ-1902, str. 121.

»K tomu dolazi okolnost, da si naš seljak i sam proizvađa omanje i najnužd-nije obrtne produkte, gdje je to iole moguće.« — IVŽ-1903, str. 139.

»Osim toga jest slabom napredku malog obrta i malena potreba pućanstva, koje je pretežno seljačko, te si ovo svoje potrebe većinom samo podmiruje, dok se ovim obrtnim proizvodima, koje si samo proizvesti ne može opskrbljuje na sajmovima te većim obližnjim gradovima kao Križevcu, Koprivnici, Varaždinu i drugima.« — IVŽ-1904, str. 160.

potreba — zemljorastereteljni porez¹⁰ i sl. To je bio uzrok da je selo bilo orijentirano na proizvodnju niza obrtničkih proizvoda. Kućni obrt nije, doduše, u Hrvatskoj i Slavoniji imao ono značenje kao u Austriji, tj. da bude dopuna industrijskoj proizvodnji i izvor prihoda u vrijeme kad nema radova u polju¹¹, ali se javlja u proizvodnji niza proizvoda za potrebe seoskih domaćinstava, koji se tada nisu trebali kupovati na tržištu. U Varaždinskoj županiji kućni obrt bio je osobito zastupljen u proizvodnji lončarske robe, sitnih proizvoda od drva i tekstilnih proizvoda.¹² Sve to dovelo je do prevladavanja sitnoobrtničke proizvodnje temeljene prvenstveno na vlastitom radu, a vrlo malo na zapošljavanju tuđe radne snage, odnosno do stvaranja proizvodnih i uslužnih djelatnosti, kojima je stalno prijetila opasnost proletarizacije.¹³

Potvrdu prije spomenute teze nalazimo i u činjenici da su u Varaždinskoj županiji 1900. godine bila zaposlena svega 2684 pomoćna radnika, a 1910. godine 3145 pomoćnih radnika. Istovremeno u Hrvatskoj i Slavoniji bilo je zaposleno 46.466, odnosno 60.042 pomoćna radnika. Broj pomoćnih radnika Varaždinske županije činilo je svega 5,78 ‰, odnosno 5,23 ‰ ukupnog broja pomoćnih radnika Hrvatske i Slavonije. Po tom broju iza Varaždinske županije nalazile su se samo Ličko-krbavska i Modruško-riječka županija.¹⁴

¹⁰ U vremenu 1900—1913. godine na ime zemljorasteretelnog poreza na području Varaždinske županije isplaćeno je 1,229.884 kruna, što je za ovo nerazvijeno a gusto naseljeno područje značajna suma, tim više što su se ta sredstva prelivala u druge dijelove Monarhije, a tek u manjem dijelu ulazila u gospodarstvo Hrvatske i Slavonije.

¹¹ Zoričić, M., *Statističke crtice o kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1885, str. 71.

¹² Lončarski proizvodi rađeni su u kotaru Ivanec, gdje su se proizvodili i neki proizvodi od drva za kućnu upotrebu (burad, kuhače, ribeži, rogožari, košare, košnice i sl.). Oni su se prodavali odnosno mijenjali za žita i druge poljoprivredne proizvode. Možemo napomenuti da se stanovnici ovog područja i danas bave proizvodnjom takve i slične robe, koju prodaju ili mijenjaju za određene količine žita i drugih proizvoda. Tkalački obrt razvio se u novomaroškom kotaru, gdje su u zimskim mjesecima, prestankom radova u polju, žene prele, a muškarci tkali platno za kućnu upotrebu.

¹³ U to vrijeme neki obrti propadaju, a neki jačaju. Na području Hrvatske i Slavonije od konkurencije industrijske robe najviše stradavaju opančari, papučari, postolari, čizmari, bravari, krojači itd., a jačaju kolari, kovači, mesari, pekari, zidari i neki drugi obrti. »Propadanjem nekih i uzdizanjem drugih grana, zanatski stalež je u posljednjem deceniju XIX vijeka ekonomski neujednačen, djelomično proletariziran, naročito oni zanatlije koji su radili bez pomoćne radne snage ili s jednim i dva pomoćnika. Po svom društveno-ekonomskom položaju ova grupa stajala je između radničke klase i sitne buržoazije, približivši se znatno radničkoj klasi, što objašnjava pristup dijela sitnih zanatlija radničkom pokretu 80/90-ih godina. Druga grupa, više poduzetnička i ekonomski jača, sačinjavala je glavni oslonac tzv. malograđanstva (sitne buržoazije).« Kovačević, I.: *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867—1914*, Institut za savremenu istoriju i NIP Export-press, Beograd 1972, str. 37—38.

¹⁴ Sjedinjenjem Krajine i Provincijala 1881. dolazi do reorganiziranja županija. Ličko-krbavska i Modruško-riječka županija nastale su na teritoriju bivše Krajine, gdje je i obrt bio manje razvijen nego u Provincijalu. To su uzrokovala brojna ograničenja obrtničke djelatnosti na tom području. »Obrtom se nije mogao baviti graničar već i stoga razloga, što je imao teške vojničke dužnosti i povrh toga

Broj pomoćnih radnika u pojedinim djelatnostima predočava tabela 5.

Tabela 5. Broj pomoćnih radnika Varaždinske županije prema djelatnostima u godinama 1900. i 1910.

Djelatnost	1910.		1900.	
	Broj	Prosječno po poduzeću	Broj	Prosječno po poduzeću
1. Industrija željeza i kovina	243	0,61	306	0,62
2. Industrija strojeva i metala	69	0,38	98	0,44
3. Industrija kamenja, zemlje i sl.	258	2,53	366	2,88
4. Industrija drva i kosti	403	1,07	463	0,82
5. Industrija kože i četina	67	0,97	68	0,82
6. Tekstilna industrija	30	0,31	74	0,80
7. Industrija odijevanja	553	0,36	743	0,37
8. Industrija papira	4	0,67	4	0,57
9. Industrija hrane	398	0,87	398	0,90
10. Kemijska industrija	24	1,14	18	1,00
11. Građevna industrija	145	0,42	215	0,47
12. Poligrafija i umjetnička industrija	18	2,22	35	3,50
13. Svrtištarski i gostioničarski obrt	472	0,95	356	0,51
U K U P N O :	2.684	0,66	3.145	0,60

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, sv. I/489-90, sv. II/387.

Ukupan broj pomoćnih radnika 1900. i 1910. godine bio je manji od ukupnog broja poduzeća, što potvrđuje već prije iznesenu tezu o obrtnicima samcima, tj. vlasnicima koji rade sami bez angažiranja tuđe radne snage. Prosječan broj pomoćnih radnika iznosio je 1900. godine 0,66 pomoćnih radnika po jednom poduzeću, a 1910. godine 0,60 pomoćnih radnika po jednom poduzeću. Više od jednog pomoćnog radnika po poduzeću nalazilo se u industriji kamena, drvnoj industriji, kemijskoj i grafičkoj industriji. Istovremeno u Hrvatskoj i Slavoniji taj omjer bio je povoljniji jer je 1900. godine iznosio 1,07, a 1910. godine 1,12 pomoćnih radnika po poduzeću.

Broj pomoćnih radnika prema veličini poduzeća prikazan je u tabeli 6

još i dužnost carske i općinske rabote koja mu je oduzimala toliko radnog vremena da izvan velike kućne zajednice nije mogao opstojati. A život u prisilnoj zajednici kućne zadruge kočio je razvoj tržišta i nije omogućavao da se razvija robna obrtnička proizvodnja. Tako se nije mogao obrt samostalno razviti. Sva na stajanja, da se nasele obrtnici izvana i da se odgoje domaći, nisu mogla uspjeti pod uvjetima graničarskog života.« — Bičanić, R.: *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1951, str. 78. Uzimajući u obzir ovu činjenicu, obrtnička djelatnost u Varaždinskoj županiji odražava se u nepovoljnijem svjetlu, jer je tu bilo daleko manje zakonskih ograničenja u obrtničkoj djelatnosti nego na područjima dviju prije spomenutih županija.

Tabela 6. Broj pomoćnih radnika prema veličini poduzeća u Varaždinskoj županiji

Broj pomoćnih radnika	1900.		1910.	
	Broj poduzeća	%	Broj poduzeća	%
1	660	24,59	774	24,61
2	554	20,64	572	18,19
3	342	12,74	348	11,07
4	196	7,30	200	6,36
5	120	4,47	165	5,25
6—10	235	8,76	279	8,87
11—15	83	3,09	159	5,06
16—20	35	1,30	73	2,32
321 i više	459	17,11	575	18,27
Ukupno:	2.684	100,00	3.145	100,00

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, sv. I/501, sv. II/389.

U Varaždinskoj županiji 1900. godine u poduzećima koja su zapošljavala 1—3 pomoćna radnika bilo je zaposleno 1556 radnika ili 57,97% ukupnog broja radnika, a 1910. godine 1694 radnika ili 53,9% ukupnog broja pomoćnih radnika. U Hrvatskoj i Slavoniji taj postotak bio je nešto niži i iznosio je 38,4, odnosno 36,5% ukupnog broja pomoćnih radnika. Međutim, u kategoriji poduzeća s više od 20 radnika Varaždinska županija imala je samo 17,1%, odnosno 18,3% ukupnog broja pomoćnih radnika, dok je u Hrvatskoj i Slavoniji taj postotak bio značajno viši i iznosio je 40,5, odnosno 39,3% ukupnog broja pomoćnih radnika. I to je još jedan dokaz o znatno većem broju malih radionica u Varaždinskoj županiji nego što je bio slučaj za Hrvatsku i Slavoniju. Obrtnička djelatnost u Varaždinskoj županiji javlja se u cijelom nizu djelatnosti, od kojih su najznačajnije bile industrija odijevanja, prehrambena industrija, gostioničarstvo, drvna industrija, industrija kamena te industrija željeza i metala. Drvna industrija nije na ovom području imala onu ulogu u privrednom razvoju koju je odigrala u razvoju Hrvatske i Slavonije.¹⁵

Početkom 20. stoljeća osnovno pogonsko sredstvo bila je još uvijek para. U Varaždinskoj županiji, prema propisu iz 1906. godine, bio je instaliran 21 stroj ukupne snage 872 KS, od čega je na paru bilo 16 strojeva 750 KS, na vodu 3 stroja 108 KS, na struju 1 stroj 10 KS te na benzin 1 stroj 4 KS. Istovremeno je u Hrvatskoj i Slavoniji bilo instalirano 611 strojeva s 29.872

¹⁵ »Udio drvne industrije u općem razvitku industrije u Hrvatskoj vidljiv je po broju poduzeća i radnika. U najjače razvijenoj drvnoj industriji ima 1900, preko polovine od svih poduzeća, također više od polovine broja radnika u industriji. Drvna industrija je najjače razvijena na području Slavonije, gdje radi 1900. godine 71,68% svih poduzeća, preko 78% cjelokupne radne snage, računajući i šumski obrtni rad (31 poduzeće i 4.353 radnika), ukoliko uzmemo i druga poduzeća vezana za preradu drveta (tvornice tkanina, pokućstva, tvornice za destilaciju drveta), tj. 7 tvornica i 1215 radnika.« — Kovačević, I.: *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867—1914*, Institut za savremenu istoriju i NIP Export-Press, Beograd, decembar 1972, str. 40.

KS, što znači da se u Varaždinskoj županiji nalazilo instalirano svega 2,9% ukupne instalirane snage u Hrvatskoj i Slavoniji. Kako su Hrvatska i Slavonija prema broju motora odnosno instaliranoj snazi bitno zaostajale za razvijenim austrijskim zemljama¹⁶, onda jasno proizlazi da u Varaždinskoj županiji možemo govoriti o sitnoobrtničkoj djelatnosti temeljenoj na vrlo maloj primjeni instalirane pogonske snage. Varaždinska županija kao dio Hrvatske i Slavonije imala je još izraženije neke nepovoljne karakteristike privredne strukture. U njoj se nalazilo više agrarnog stanovništva nego u Hrvatskoj i Slavoniji¹⁷, dok su nepoljoprivredne djelatnosti bile na nižoj razini nego u Hrvatskoj i Slavoniji kao cjelini. Nedovoljno razvijene nepoljoprivredne djelatnosti nisu mogle dobiti ono značenje i ulogu koja im pripada u procesu transformacije zaostalog društva u razvijeno, što je uzrokovalo vrlo spori tempo rasta narodnog gospodarstva i zaostajanje Hrvatske i Slavonije u odnosu na razvijene dijelove Monarhije, prvenstveno austrijske zemlje. Ovi nepovoljni procesi bili su u Varaždinskoj županiji još naglašeniji, što dokazuje čitav niz nepovoljnih karakteristika nepoljoprivredne proizvodnje u Varaždinskoj županiji u odnosu na Hrvatsku i Slavoniju. Ovdje je prevladavala sitnoobrtnička proizvodnja i uslužna djelatnost u kojoj su radili sami vlasnici, angažiranje tuđe radne snage javljalo se u neznatnoj mjeri, primjena strojeva bila je malog opsega, što, gledano u cjelini, daje nepovoljnu sliku o ovoj grani privrede u Varaždinskoj županiji u prvim godinama 20. stoljeća.

Početkom 20. stoljeva Varaždinska županija bila je izrazito agrarno područje. Uz poljoprivredu najznačajnija djelatnost bila je obrtnička privredna i uslužna djelatnost. One su se javljale u čitavom nizu djelatnosti, od kojih su najznačajnije bile industrija odijevanja, prehrambena industrija, gostioničarstvo, drvna industrija, industrija kamena te industrija željeza i metala. U navedenom vremenu u Varaždinskoj županiji prevladavala je sitnoobrtnička privredna i uslužna djelatnost u kojoj su radili sami vlasnici,

¹⁶ »Kao što se vidi... između Hrvatske i Austrije... razlike u broju i snazi parnih mašina, najboljih pokazatelja industrijske razvijenosti, tj. zaostalosti, su ogromne. Austrijski industrijski kapital decenijama se razvijao u privilegovanim uslovima i dostigao je takve razmere da u samoj Monarhiji više nije imao konkurencije. Ukidanje carinskih granica usledilo je u onom momentu kad je austrijskom bankovnom, trgovačkom i industrijskom kapitalu bio obezbeđen monopolistički položaj u nerazvijenim pokrajinama Monarhije, u koje je spadala i Hrvatska. U uslovima uskog i nerazvijenog tržišta, siromaštva kapitala i slabog saobraćaja, razvitak hrvatske industrije bio je ukočen naročito zbog konkurencije razvijenije industrije Austrije i Češke. Jeftine domaće sirovine izvožene su u te pokrajine, a gotovi industrijski proizvodi prodavani su u Hrvatskoj po skupoj ceni. Na taj način je Hrvatska dospela u polukolonijalni položaj u kojem su i one početne forme domaćeg kapitalističkog razvitka, koje su se pojavile u malim razmerama do 1848, u uslovima slobodnog takmičenja bile uništene.« — Krestić, V.: *Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine*, SANU, Posebna izdanja, knjiga CDXXVIII, Odeleńje društvenih nauka, knjiga 65, Beograd 1969, str. 89—90.

¹⁷ Varaždinska županija bila je površinom najmanja županija — osma, a po broju stanovnika — četvrta, pa je, naprimjer, 1900. godine prosječna gustoća stanovništva Hrvatske i Slavonije bila 58 stanovnika na 1 km² ukupne površine, 127 stanovnika na 1 km² poljoprivredne površine, dok je u Varaždinskoj županiji bilo 110 stanovnika na 1 km² ukupne, a 211 stanovnika na 1 km² poljoprivredne površine.

angažiranje tuđe radne snage javljalo se u neznatnoj mjeri, uz malu primjenu strojeva. To ukazuje na nisku razinu razvijenosti ove grane privrede u Varaždinskoj županiji u promatranom vremenu.

SAŽETAK

Početkom 20. stoljeća Varaždinska županija imala je sve karakteristike agrarnog područja. U strukturi privrede dominirala je poljoprivreda. Uz nju je nešto veće značenje imala obrtnička proizvodna i uslužna djelatnost. Obrtnička proizvodnja i usluge javljale su se u velikom broju privrednih aktivnosti, a najznačajnije su bile industrija odijevanja, prehrambena industrija, gostioničarstvo, drvna industrija, industrija kamena te industrija željeza i metala. U toj privrednoj grani prevladavala je sitnoobrtnička proizvodna i uslužna djelatnost. Najveći broj poduzeća počivao je na radu samog vlasnika, dok se angažiranje tuđe radne snage javljalo u malom opsegu. Također je primjena strojeva bila mala. Te karakteristike ukazuju na nisku razinu razvijenosti ove grane privrede u Varaždinskoj županiji u prvom desetljeću 20. stoljeća.

LITERATURA

- Bićanić, Rudolf: Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1951.
.. Izvješće upravnog odbora i kr. podžupana Županije varaždinske za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca za godine: 1900, 1901, 1902, 1903, 1904, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909. i 1910.
- Karaman, Igor: Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću, Školska knjiga, Zagreb 1972.
- Karaman, Igor: Privredni razvitak mjesta i okoline Ludbrega 1848—1914, monografija »Ludbreg«, SO Ludbreg, SIZ za kulturu, tehničku kulturu i informacije općine Ludbreg i Narodno sveučilište Ludbreg.
- Kovačević, Ivan: Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867—1914, Institut za savremenu istoriju i NIP Export-press, Beograd 1972.
- Krestić, Vasilije: Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine, SANU, Posebna izdanja, knjiga CDXXVIII, Odeljenje društvenih nauka, knjiga 65, Beograd 1969.
- Mirković, Mijo: Ekonomska historija Jugoslavije, Informator, Zagreb 1968.
- ... Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije I. iz 1905. Publikacije kr. zemaljskog statističkoga ureda u Zagrebu LIX, Zagreb 1913.
- ... Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije 1906—1910. Publikacije kr. statističkog ureda LXXII, Zagreb 1917.
- Stipetić, Vladimir: Poljoprivreda i privredni razvoj, Informator, Zagreb 1969.
- Zoričić, Milovan: Statističke crtcice o kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1885.